

III. Компаративістика

Вікторія МАРЦЕНІШКО

ІСТОРІОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ У РОМАНАХ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО “БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ” І ГЕНРІКА СЕНКЕВИЧА “ВОГНЕМ І МЕЧЕМ”

У статті проаналізовано історіософські концепції Михайла Старицького і Генріка Сенкевича, а також особливості їхнього функціонування. Розкрито як власне бачення письменниками історичного процесу загалом, так і окремих періодів, зокрема доби козацтва.

Ключові слова: історичний роман, сюжет, романтизм, стилізація, національна ідентичність.

Десь з останньої третини XVI ст. і принаймні до середини XX ст. в українській і ряді європейських літератур важливим складником міжлітературних відносин виступає інтерес до козацтва і Запорозької Січі, який реалізувався в численних і різномірних історико-літературних джерелах. Твори на історичну тематику завжди викликали живе зацікавлення читачів. Проте іноді вони (історичні твори) можуть стати причиною жвавих дискусій, суперечок щодо оцінки тих чи інших подій, певних історичних постатей. Сказане значною мірою стосується роману відомого польського письменника, лауреата Нобелівської премії Генріка Сенкевича “Вогнем і мечем”, поява якого свого часу спричинила широкий резонанс, численні масові заворушення як наслідок протистояння українців і поляків. Окрім того, широке розповсюдження і велика популярність роману викликала велику дискусію, яка періодично спалахує з новою силою і не зникає до сьогодні, як у польських, так і українських колах. Разом з тим поява твору Сенкевича стала поштовхом до збільшення в українській літературі питомої ваги творів на історичну тематику. До таких творів, що ставили перед собою завдання захисту і очищення національної історії від фальсифікації, належить, зокрема, і трилогія Михайла Старицького

“Богдан Хмельницький”.

Мета статті: проаналізувати особливості функціонування історіософської концепції у трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький» і романі Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем». Передовсім варто нагадати про ідейні особливості XIX ст. як доби національного відродження, час романтизму, коли зацікавленість історією охоплює усі сфери культури. Саме з подіями національно-визвольної боротьби пов'язана та виняткова роль, котру відіграє у цей період історичний роман у більшості країн Центрально-Східної Європи (М.Старицький, Г.Сенкевич, А.Ірасек, А.Шеноа, І.Вазов). Сказане стосувалося також і Польщі, яка внаслідок трьох розподілів зникла з карти Європи, і України, яка не мала своєї державності. Тому перетворення етносу в націю (політично, економічно, юридично, культурологічно, психологічно) відбувалося також через актуалізацію живої минувшини, що зберігається у колективній народній пам'яті, переживається ним як власна доля. *“Повернення до минулого народу, – зазначає відомий дослідник Е.Сміт, – передовсім культу “золотої доби” – міфу про спільне походження, культу національних героїв і мудреців, міфу про обраність свого народу тощо – це один із шляхів становлення нації”*. І далі: *“Цілі національного просвітителя не академічні, а соціально-політичні: вони повинні надихнути народ”* [1, 74]. Ці міркування значною мірою пояснюють вибір письменниками вітчизняних історичних періодів для художнього осмислення і принципи самого осмислення. Недаремно Сенкевич говорив, що його романи створені для *“підтримки духу”* нації [2, 22], і з його словами перегукується заява Ірасека: *“Нам особливо необхідно згадати про наше національне минуле, воно вселяє у нас сили, пробуджує до дії”* [3, 456].

Власне, мова йде про формування в Польщі за часів романтизму міфу про Україну в двох виявах, які умовно можна назвати “світлим” (позитивним, божественним) і “темним” (негативним, демонічним). Перший вияв презентував Україну козацьку, мешканці котрої вирізнялися майже фанатичною любов'ю до волі і до братів-поляків. Обґрунтовувалися різноманітні причини тісного братерства між Польщею та Україною, серед яких виокремлюються дві

найважливіші: спільними зусиллями протистояти негативному впливові Російської імперії; культуротворча місія Польщі, яка сприяє контактам із Заходом (підґрунтя свободи й цивілізації) і опорі деспотичному Сходові [4, 88 – 97]. Підкреслювалася також краса “буйної і зеленої” природи країни, проте, для романтиків найбільшою екзотикою цієї землі залишалися козаки. Залеський і Чайковський виступають творцями міфу про втрачений земний рай та відповідно до своїх поглядів інтерпретують історію, пристосовують біографії героїв, що давали хоча б якісь підтвердження викладеним тезам.

“Темний” варіант міфу про Україну представляв демонічну країну вічного бунту. Його прихильники вбачали в польській історичній ролі на Україні культурну, конструктивну місію, а в козаках, зокрема й Хмельницькому, – анархічну, деструктивну силу. Представники “української школи” також не оминали у творах образу “пекельної України”, але *“їхній міт мав передусім метафізичний та естетичний характер, – слушно зауважує польська дослідниця Данута Сосновська. – Україну розглядали як край, забутий Богом, де людську природу нищать пасії, неприборкані пристрасті й бажання. Так змальований світ дозволяв детерміновано питати про трагізм історії, деструктивність засад, які керують людськими долями і завжди призводять до смерті, зрештою, про суть усеохопної жорстокості”* [4, 91 – 92]. Проте із середини XIX століття цей міф поступово проходить процес ідеологізації, виявом чого було зникнення метафізичних аспектів і, натомість, посилення політичних. Виникає тверде переконання, що український народ просто не здатен створити власну державу. Для нього, щоб не піддатися власній паталогічній жорстокості, залишається єдиний шанс – єдність із Польщею. Бо лише її миротворчий вплив міг зупинити українців перед остаточним занепадом, руйнацією і хаосом.

Такі переконання будуть узагальнені надзвичайно популярним серед поляків романом Генріка Сенкевича “Вогнем і мечем”. Твір Сенкевича переконує читача в тому, що духовна деградація і моральне падіння під час війни властиві лише збунтованим козакам. Натомість поляки у будь-якій ситуації,

навіть з ворогами, залишаються тільки шляхетними рицарями. Такі спрощення польські романтики дозволяли собі дуже рідко, радше вказуючи на психологічні наслідки життя людей, які керуються принципом помсти, бо стають водночас катом і жертвою (“Канівський замок” Гощинського, “Марія” Мальчевського).

Трилогія Сенкевича (*“ряд книжок, написаних протягом кількох років тяжкої праці – для скріплення сердець”* [5, 456]), користувалася величезною популярністю серед читачів, зумовлена тим, що вона влучила у живу струну колективного світобачення, у колективні цінності. Трилогія (донині залишається супербестселером у Польщі, її вивчення у школах обов’язковим), безсумнівно, є твором видатного майстра, вона багатопланова, яскрава, за формальною побудовою її сюжет схожий на твори О.Дюма і В.Скотта. Проте політична тенденційність, моделі розв’язання конфлікту “вогнем і мечем”, глорифікація свавільного і жорстокого Яреми Вишневецького, що зробив історичну кар’єру за зразком турецького яничара, спричинили різку полеміку, як свого часу “Гайдамаки” Шевченка. Консервативні краківські кола захоплено вітали появу роману; інші критики, скажімо Болеслав Прус чи Іван Франко (останній говорив, по суті, за всіх українців), були надзвичайно розчаровані. *“Новочасні польські письменники, – зауважує Франко, – за почином Г.Сенкевича держаться досить аналогічної форми: препарують польську історію та науку “dla pokrzepienia serc”, відмальовуючи минувщину й теперішність якомога найбільш рожево, замазуючи або промовчуючи хиби та недобори власної нації, а зате щедріше добачаючи і тим яскравіше розмальовуючи їх у інше. Загальновідомо, як Сенкевич у своїй “Трилогії” dla pokrzepienia serc своїх земляків розмалював козаків та й загалом українців варварами, мало що не дикунами, п’яницями та нелюдами, а поляків не лише ідеальними людьми, повними благородства та посвячення, але навіть “надчоловіками” з погляду на фізичну силу, хоробрість та живучість”* [6, 125]. Справді, Сенкевич утвердив й обґрунтував (історично) всі негативні стереотипи про Україну та українців. Він рішуче пориває із романтичним розумінням України, згідно якого Україна і козаччина були не лише вагомою складовою частиною Речі Посполитої, але й повчальним

суб'єктом її історії. Саме в нерозумному поводженні із волелюбними козаками вбачали романтики головну причину занепаду, а потім і зникнення з карти Європи Польщі.

Натомість Старицький передовсім обстоює ідею державності України, яка, на слушну думку Надії Левчик, *“була провідною в історичній прозі Михайла Старицького – найменше вивченій частині його творчої спадщини...”* [7, 260]. Письменник відтворив своє бачення українсько-польських взаємин XVII – XVIII ст., де Україна – субдержавна у складі Речі Посполитої. Показовим є роздуми Богдана Хмельницького у завершальній частині трилогії (роман “У пристани”, до речі, найбільше насичений різноманітними історіософськими судженнями), коли гетьман розмірковує про подальшу долю спустошеної України: *“Но где же правда? Где искать блага? Что может создать цветущий сад, а не мертвую, ужасающую пустыню? ... Припомнил Богдан снова слова превелебного владыки: “Когда вырастают дети, то они покидают вотчина и закладывают свой дом”. Но выросли ли для этого дети?.. Нет, нам без вотчина, без опекуна жить невозможно, – раскубит нас, как горох при дороге; роскошным ковром раскинул Господь нашу Украину, да не оградил от соседей высокими горами, глубокими морями, и раз Польша рухнет, мы останемся прямо на раздорожье. И что тогда?...”* [8, 400 – 401]. Далі Старицький описує, як непросто було для Хмельницького вибрати союзника і які чинники зумовили вибір. Гетьман і його соратники добре усвідомлювали небезпечність таких союзів і не плекали ілюзії щодо чесності намір союзників. Майже усім їм була близька ідея державної окремішності, незалежності, але мали зважати на геополітичні обставини, на кон'юнктуру, зазіхання з боку сусідів чи союзників: *“что выгоднее – союз с королем или протекция Москвы и Порты?”* [8, 181]. *“Зрештою, поступово й послідовно реалізується в романах і повістях Старицького переважно ідея України як субдержави з широкими правами автономії”*, – слушно підсумовує В.Поліщук [9, 212].

Тому й війна українців з поляками трактується у трилогії як війна “двох кривних народів”, хоча українці виступають окремими народом, проте близьким,

“братнім”. Відповідно, і польський король, у зображенні Старицького, постає як повна протилежність розбещеній і жорстокій шляхті, прихильник українського народу. Таким показом письменник прагнув реалізувати цілий ряд своїх історіософських задумів, зокрема і щодо причин визвольної війни українців. Своїми твердженнями він явно полемізував з відповідними судженнями польського письменника. *“Звідси і загострене до краю, незрідка нарочисте, із втратою почуття художньої (та, мабуть, і історичної) міри, одноплщинно-негативне зображення польської шляхти і її дій. І тут за принципом “навспак” до роману Сенкевича”* [9, 217].

Проблема мотивації причин війни у романі Старицького також набуває історіософського звучання, рис полемічності. Прагнучи довести своє бачення проблеми, письменник вдається до прийому контрастного зображення, цим самим знову ж таки полемізуючи із Сенкевичем. Старицький глибоко проаналізував причини Визвольної війни, показав усю її глибину, закономірність і цим самим намагався спростувати ще один міф про стихійність її початку та занадто спрощені причини, що зводилися до особистих образ Хмельницького.

Сенкевич рішуче відкидає аргументи нерозумної політики, почуття вини перед українцями, більше того, можливість якогось спільного ґрунту. У романі Україна постає як щось демонічне, абсолютно чуже, тому й немає нічого спільного з Польщею. Козаки, на його думку, позбавлені найменшого почуття патріотизму, прагнуть лише до *“дикої свободи и бессознательно разрушают плоды векового труда шляхтичей”* [10, 132]. У творі відсутні релігійні мотиви повстання українців, бо, мовляв, Хмельницький тільки прикривав розбійницькі наміри захистом віри і намагався запалити релігійний фанатизм. Письменник змальовує запорожців як купку людей, *“покрытых лохмотьями, полунагих, полудиких, черных, вымазанных грязью и кровью, сочившиеся из язв”* [10, 260] і т.д. Не краще за козаків у Сенкевича зображені й інші верстви населення України. З цього приводу В.Антонович писав: *“Автор пытается описать состав этого населения, и мы не знаем, чему больше удивляться в его попытке: его тенденциозности или незнанию. ...перечисленные категории населения*

отличаются только оригинальными чертами дикости. ... Читая эту белиберду, недоумеваешь, заимствована-ли она автором из записок какого-нибудь легкомысленного путешественника по Австралии или центральной Африке, или нарочито, хотя не особенно остроумно сочинена самим беллетристом” [11, 54].

До речі, показовим прикладом такого своєрідного бачення української теми у Сенкевича виступає образ Яреми Вишневецького, який для українців став символом ренегата, для поляків – канонізованим рятівником Польщі. У творі він постає взірцевим володарем, людиною, в якій *“ощущалась железная непреклонная воля и величие, перед которым каждый невольно склонял голову”* [10, 115]. Саме в уста Вишневецького вкладені слова про очікувану Божу кару за гріхи шляхти, за втрату колишньої слави та добродетей, про здійснення апокаліптичних пророцтв і наближення страшного суду. Можна говорити про те, що уся книга побудована за принципом макроопозиції Польща / Україна і містить низку вужчих опозицій з акцентуванням позитивності першого члена опозиції: місто / хутір (урбаністична / сільська); панська / холопська; героїчна / буденна; мужня / боязка; твереза / п’яна; гостро, чітко окреслені постаті, одяжі / розпливчате (у княжих палатах усе загострене, козацькі обличчя понівечені розлитим степом). Трилогія Сенкевича сприяла зміні польської колективної свідомості стосовно образу України. По-перше, своєю анархічною силою Україна становить загрозу знищення Польщі, оскільки саме з неї іде смертельна, руйнівна сила. Згодом таку руйнацію уособлюватимуть Туреччина і Швеція. Тому для оборони держави обирається могутня постать Яреми Вишневецького: і як провісника небесних сил, і як чільного представника Польщі. По-друге, разом зі зміною сутності образу України починається також зміщення психічного зосередження: в центрі розповіді постає Польща, а не Україна (хоча майже вся дія роману відбувається на території останньої).

Отже, твори українського та польського авторів на перший погляд видаються досить різними, проте насправді мають дуже багато спільного. Насамперед, однаковими є причини, що змусили взятися авторів за перо. У добу національно-культурного відродження України та Польщі (друга половина XIX –

початок ХХ ст.), у час пошуку національного ідеалу, творення національного романтико-героїчного міфу письменники виступили талановитими популяризаторами вітчизняної історії (кожен – своєї), прагнули пробудити національну самосвідомість народу. Поява їхніх творів давала читачам відчуття перенесення з особистісної історії у колективну, сакральну, позбавлену гіркоти поразки у визвольних змаганнях, від репресивної окупаційної дійсності. Ні в якому разі це не треба сприймати як втечу від дійсності: звернення до драматичного минулого свого народу (українського чи польського) дарувало впевненість у тому, що будь-які невдачі минулі і їх можна побороти. Визначальною рисою обох творів, безперечно, є тенденційність (властива найбільше Генріку Сенкевичу), адже кожен з них національно заангажований, і це пояснює протилежність поглядів на деякі історичні реалії (причини, закономірності визвольної війни середини ХVІІ ст.) та персоналії (найбільша невідповідність в оцінці діяльності Богдана Хмельницького).

Література

1. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – К., 1994. – 350 с.
2. *Кшижановский Ю.* Жизнь и дела Генрика Сенкевича. Первые шаги / Ю. Кшижановский // Польша. – 1967. – №2. – С.18 – 22.
3. Цит. за: История всемирной литературы: В 9 т. – М.: Наука, 1990. – Т.7. – 616 с.
4. Див. детальніше: *Сосновська Данута.* Стереотип України та українця в польській літературі / Д. Сосновська // Ї. – 1997. – №10. – С.88 – 97.
5. *Сенкевич Г.* Пан Володыевский / Г. Сенкевич. – М. “Эй-Ди-Лтд”, 1993. – 456 с.
6. Див. рецензію І.Франка на книгу О.Брюкнера “Сувілізациі і języк” // ЗНТШ. – 1903. – Т.6. – С.125.
7. *Левчик Н.* Парадигма ідеї державності в українській літературі: реінтеграція тексту / Н. Левчик / Літературознавство. Книга І. Доповіді та повідомлення. – К.: Обереги, 2000.
8. *Старицький М.* Богдан Хмельницький. Книга третя / М. Старицький. – К.: Дніпро, 1965. – 721 с.
9. *Поліщук В.* Художня проза Михайла Старицького: Монографія / В. Поліщук. – Черкаси, Брама, 2003. – 376 с.
10. *Сенкевич Г.* Огнем и мечем / Г. Сенкевич. – М. “Эй-Ди-Лтд”, 1993. – 735 с.
11. *Антонович В.* Польско-русские отношения ХVІІ в. в современной призме: По поводу повести Г.Сенкевича “Огнем и мечем” / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – №5. – С.44 – 78.

Викторія Марценишко

*ИСТОРИОСОФСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ В РОМАНАХ МИХАЙЛО СТАРИЦКОГО
“БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ” И ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА “ОГНЕМ И МЕЧЕМ”*

В статье проанализировано историософские концепции Михаила Старицкого и Генрика Сенкевича, а также особенности их функционирования.

Ключевые слова: исторический роман, сюжет, романтизм, стилизация, национальная идентичность.

Victoria Martsenishko

*SPIRITUALLY-CULTURAL SITUATION OF 1920-TH IN UKRAINE
ON THE PAGES OF SERHIY YEFREMOV'S AND MYKHAILO DRAI-KHMARA'S DIARIES*

The spiritually-cultural situation of 1920-th in Ukraine on the bases of Serhiy Yefremov's and Mykhailo Drai-Khmara's diaries is analyzed in the article. The main accent is made on the split in the Orthodox Church, on the opposition between the secular and the church power structures, on the creation the departments of antireligious popularization.

Key words: diary, culture, church, orthodoxy, power.

Наталія ОСТАПЕЦЬ, Майя КАНДУР

**БАЙРОНІЧНА ТРАДИЦІЯ
У ТРАКТУВАННІ ОБРАЗУ КАЇНА
У ТВОРЧОСТІ БОДЛЕРА І ФРАНКА**

У статті прослідковується використання байронічної традиції у трактуванні образу Каїна у творчості Бодлера і Франка.

Ключові слова: Каїн, Байрон, Бодлер, Франко, Біблія, вічний образ, міф, традиція.

У всі часи мистецтво зверталось до релігійного сюжетно-образного матеріалу, осмислювало його колізії з точки зору духовних запитів конкретної епохи. Літературні варіанти біблійних сюжетів, мотивів і образів "ставали високими зразками духовного подорослішання суспільства, яке протистоїть вкрай політизованим процесам сучасного "богошування". Різноманітний біблійний матеріал протягом духовної еволюції людства розвивався,